

МОЛОДА

альманах

НАЦІЯ

«СМОЛОСКИП»

**Молода
нація**
альманах

**Засновник і видавець
ВИДАВНИЦТВО
«СМОЛОСКИП»**

Державний реєстраційний номер
0250 від 26.07.1999

**Заснований у 1996 році
Виходить чотири рази на рік**

Паспорт видання – серія КВ, № 2033,
zareєстровано 16.06.1996 р.
Міністерством України у справах преси та інформації

Адреса редакції: 03118, м. Київ,
пров. Балакірева, 1
Для листування: 01001, Київ-1, а/с № 25
Тел./факс: (044) 265-70-49
E-mail: journal@smoloskyp.kiev.ua

Редакційна колегія

Олена БАБКІНА, Тарас БАТЕНКО, Олег БІЛИЙ, Владислав ВЕРСТЮК (головний редактор), *Ігор ГИРИЧ* (заступник головного редактора, відділ «Архів»), *Володимир ГОРБАТЕНКО, Вілен ГОРСЬКИЙ, Валерій ДЕНИСЕНКО, Анатолій ЄРМОЛЕНКО, Віталій ЗАБЛОЦЬКИЙ, Георгій КАСЬЯНОВ, Василь ЛІСОВИЙ, Володимир МЕЛЬНИК, Юрій МЕЛЬНИК* (секретар), *Юрій МИЦИК, Олег ПРОЦЕНКО* (відповідальний редактор, відділ «Політична філософія. Політичні науки»), *Максим РОЗУМНИЙ, Сергій РЯБОВ, Віталій ЩЕРБАК, Наталя ЯКОВЕНКО, Валентин ЯКУШИК, Олексій ЯСЬ* (відділ «Історія ідей»)

Лариса БІЛИК (літературний редактор),
Олена НУЖНА (макет і верстка), *Євген НУЖНИЙ* (художнє оформлення)

Автори публікацій висловлюють свою власну думку, яка не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії. За достовірність фактів, цитування творів та джерел відповідають автори публікацій.

Редколегія зберігає за собою право рецензувати, редагувати та скорочувати матеріали.

Випуск здійснено за сприяння Львівської філії
Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України

На обкладинці: фото Пантелеймона Куліша

Формат 84×108¹/₃₂. Папір офсетний. Друк офсетний. Зам.
Віддруковано в друкарні ЗАТ «УКРТИППРОЕКТ»
03057, м. Київ, вул. Ежена Потье, 12; тел.: (044) 490-21-77
Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2004. – 272 с.

ISBN 966-7332-13-6

© «Смолоскип», 2004

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ІДЕЙ

<i>Ігор Гирич.</i> П. Куліш на тлі суспільного життя	5
<i>Олесь Федорук.</i> Куліш – редактор «Правди»	14
<i>Євген Нахлік.</i> Кулішеві статті з Холмського календаря на 1866 р.	44
<i>П. А. Кулиш.</i> Древняя Русь в Царстве Польском	47
<i>П. А. Кулиш.</i> О восстановлении древних прав греко-униатской церкви	59
<i>Євген Нахлік.</i> Коментар до згадки про Гадяцькі пункти в «Чорній раді» П. Куліша	63
<i>Євген Нахлік.</i> «Щиглик» П. Куліша. Кого заховано за алегоричним образом?	73
<i>Лариса Похила.</i> Історична праця П. Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами»	81
<i>Ярослав Федорук.</i> Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси»	93

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Артурас Розенас.</i> Чи є утилітарна теорія прав Мілля послідовною?	99
---	----

КАФЕДРА

<i>Василь Лісовий.</i> Філософія, традиції у філософії, розділи філософії (філософські науки)	114
--	-----

АРХІВ

<i>Сергій Єфремов.</i> Про дні минулі [Спогади] (<i>Продовження</i>)	151
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. БІБЛІОГРАФІЯ

- Олексій Ясь. – Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956 / Вступ. ст. І. Верби; упоряд. та прим. І. Верби, О. Юркової; пер. з англ. О. Кураєва, О. Юркової. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Державний комітет архівів України, 2003. – 250 с. 233
- Олесь Федорук.* Бібліографія творів Куліша (1989–2002) 239

ХРОНІКА. ІНФОРМАЦІЯ

- Хроніка клубу «Літописець» при київському Будинку письменників (*Юрій Хорунжий*) 258
- Пам'яті батька (*Ігор Гирич*) 268

Ярослав ФЕДУРУК

АВТОРСЬКИЙ СПИСОК ДРУГОГО ВИДАННЯ

«ИСТОРИИ ВОССОЕДИНЕНИЯ РУСИ»

У творчості П. Куліша є два історичні твори, які можна вважати основними в його науковій діяльності як історика. Це тритомники «История воссоединения Руси» (СПб., 1874. – Т. 1–2; М., 1877. – Т. 3) і «Отпадение Малороссии от Польши» (М., 1888. – Т. 1–2; М., 1889. – Т. 3). Обидва вони є радше схемою української історії, якою її бачив сам автор, ніж глибоким науковим синтетичним дослідженням. У передмові до першого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш писав: «...зная, как часто наши планы остаются без выполнения, [я] решился, вместо достижения идеала, носимого в уме, высказать несколько мыслей, на которых, как... [мне] кажется, может быть утверждена фабула южнорусского мира...» І далі: «Что касается до предлагаемой книги, то автору, более нежели кому-либо другому, видны неполнота ее объема, эскизность некоторых частей и недостаток соразмерности между ними»¹. Первинний задум П. Куліша полягав у тому, щоб написати цей твір у дев'яти томах. За спогадами В. Шенрока, сам дослідник вбачав зміст томів за таким планом: «Хмельницкий... является у меня уже в третьем томе; в четвертом определяется в изображении его среды, как характер, а с пятого

Ярослав Федорук – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

¹ Кулиш П. А. Предупреждение. – В кн.: Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. I–II.

тома починається уже Хмельнищина, которою воссоединение заканчивается»².

Хоч у 1870-х роках П. Куліш не довів цю працю до кінця, а лише до епохи 1620-х років, коли київську митрополію очолював Йов Борецький, все ж вона викликала велику реакцію в українській науці й суспільно-політичній думці своїми неординарними та гострими полемічними оцінками тих чи інших явищ або постатей української історії. Особливо негативною у цьому творі була оцінка феномену козаччини, деструктивні впливи якої на українське політичне життя, згідно з П. Кулішем, спричинили тяжкі наслідки: «Така переміна в поглядах д[обродія] Куліша, – писав М. Драгоманов, – підняла проти нього всіх українофілів...»³.

Одразу після друку «Истории воссоединения Руси», поряд з іншими працями П. Куліша, що виходили у цей час, в українській науці розгорілася гостра полеміка між ним та М. Костомаровим, в основу якої було покладено питання про місце і роль козацтва в історії України. Великою мірою полеміка стосувалася проблеми походження козацтва, і у наступні роки вона справила великий вплив на інших істориків запорозького козацтва, зокрема на Д. Яворницького. Глибоко вивчивши джерела та історіографію історії козаччини XVI – перших десятиліть XVII ст., дослідницький бік цієї праці високо оцінив М. Грушевський: «Куліша “Исторія возсоединенія Руси” вийшла в 1874 р. і лишила ся на довго найвизначнішою працею по історії початків козаччини. Але його екстравагантції відвернули суспільність від його історичних праць»⁴.

Незважаючи на те, що П. Куліш не довів «Историю воссоединения Руси» до 1654 року, коли Б. Хмельницький приєднав Україну до Московської держави, у своїй дальшій творчій діяльності він не полишав первинних планів щодо продовження цієї праці. У грудні 1874 р. П. Куліш оселився на своєму хуторі Мотронівці коло Борзни, де розвинув теорії, викладені в «Истории воссоединения Руси», в іншому тритомному дослідженні – «Отпадение Малороссии от Польши». Він спішив написати й видати цей твір з тим розрахунком, зокрема, щоб його оцінка Богдана Хмельницького вплинула на громадськість і перешкодила відкрити пам'ятник гетьма-

² Цит. за: Шенрок В. П. А. Кулиш. Биографический очерк. – К., 1901. – С. 195, 202.

³ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. – У кн.: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 2. – С. 347.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 567, 391 (прим. 1).

нові в Києві; тому Г. Карпов, на той час скарбник Товариства історії і старожитностей російських, спеціально відтягував видання першого тому⁵. Сам П. Куліш сприймав «Отпадение Малороссии от Польши» як основу для майбутнього другого доповненого і переробленого видання «Истории воссоединения Руси»: «Видоизменившись с течением жизни, – писав він у передмові до 2-го видання «Истории воссоединения Руси», – эти обстоятельства не позволили однакож ему продолжить его работу даже и в виде такого «наброска», каким называет он ее в «Предупреждении» к I-му изданию [«Истории воссоединения Руси»]. Но, не желая расстаться с дорогою для него идеею русского воссоединения, он, вдали от библиотек и людей ученых, развил ее, насколько мог, в книге, на которую смотрел, как на программу будущей своей работы (курсив наш. – Я. Ф.), и которая напечатана в «Чтениях Императорского Общества Истории и Древностей Российских» (три тома) под заглавием “Отпадение Малороссии от Польши”⁶. «Переработав на острове Патмосе (йдеться про його хутір. – Я. Ф.) три уже давно напечатанные тома «Истории воссоединения Руси», – писав він у листі до В. Шенрока, – я заготовил, так сказать, живописныя картины для остальных шести томов этой книги...»⁷ Таким чином, у переробленій і доповненій «Истории воссоединения Руси» автор зберігав свій початковий задум, ще з першої половини 1870-х років, видати її у дев’яти томах. Про це він згадував також наприкінці 1893 р. у листах до М. Павлика⁸.

Вихід у світ «Отпадения Малороссии от Польши» викликав нові суперечки в історичній науці. Ця праця мала особливий вплив не тільки на українську, але й на польську і особливо на російську історіографію, представники якої (у першу чергу, Т. Корзон і Г. Карпов) різко виступили зі своїми зауваженнями з приводу полемічних концепцій П. Куліша⁹.

⁵ Шенрок В. П. А. Кулиш. Биографический очерк. – С. 212; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. II. – С. 782.

⁶ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – 2-е изд. – Т. 1 // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі ІР НБУВ). – № 1. – Од. зб. 28460. – Арк. VIII.

⁷ Цит. за: Шенрок В. П. А. Кулиш. Биографический очерк. – С. 230–231.

⁸ Там само. – С. 241.

⁹ Карпов Г. Ф. В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890; Korzon Tadeusz. O Chmielnickim sądy Kulisza i Karpowa // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1892. – R. VI. – Z. 1.

Видавши цей тритомник, наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. П. Куліш знову береться за свою давню ідею дописати «Историю воссоединения Руси»: «Получив наконец возможность пользоваться историческими источниками, учеными пособиями и беседою с компетентными людьми, – згадував він у передмові до 2-го видання, – автор принялся за свою прерванную работу сызнова и продолжает ее под названием “второго исправленного и дополненного издания”»¹⁰. Перед своєю смертю у 1897 р. дослідник в основному завершив цю працю, переробивши «Историю воссоединения Руси» для другого видання, куди включив також і великі уривки з «Отпадения Малороссии от Польши». Ця книжка так і не була ним видана, хоч деякі думки, розвинуті у її розділах, друкувалися автором у вигляді окремих статей у 90-х роках ХІХ ст.¹¹.

* * *

Після смерті П. Куліша українські дослідники виявили великий інтерес до його історико-літературної спадщини, особливо до не виданих раніше творів. Цьому сприяла дружина історика Ганна Барвінок (Олександра Кулішева з Білозерських, 1828–1911), яка на початку ХХ ст. займалася популяризуванням спадщини свого чоловіка. За її підписом було розроблено проспект для передплатників («Оповістка про передплату на повне видання творів і листів П. О. Куліша»), де історичні праці мали увійти як т. ІХ–ХV видання¹². У 1908–1910 рр. у Києві і Львові вийшли друком літературні твори П. Куліша, його переклади Св. Письма і ін. (київське видання мало п'ять томів; львівське, у серії «Руська письменність», – шість). У Києві ці твори вийшли за редакцією видатного історика й архівіста другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Івана Каманіна, який, найімовірніше, порушував також питання підготовки до друку другого видання «Истории воссоединения Руси» з рукописів автора.

Уже після революції, у 1920-х рр., питання спадщини П. Куліша порушувалося М. Грушевським на засіданнях Історико-філософської секції ВУАН, зокрема, ймовірно, у зв'язку з підготовкою збірника ВУАН, присвяченого П. Кулішу з нагоди 30-ліття від його

¹⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – 2-е изд. – Т. I. – Арк. VIII зв.

¹¹ Див., наприклад: Кулиш П. А. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. – 1895. – Кн. 4. – С. 642–682; Кн. 5. – С. 179–205.

¹² ІР НБУВ. – № I. – Од. зб. 29494. – Арк. 3.

смерті (К., 1927). Але й на цей раз видання «Истории воссоединения Руси» не було здійснене з відомих політичних та ідеологічних мотивів. Парадоксальним під цим оглядом виглядає негативізм радянської історико-літературознавчої науки в оцінці поглядів П. Куліша, який, фактично, був одним із тих істориків, хто розвивав концепції, закладені в основу радянських інтерпретацій московських культурних і політичних впливів на Україну. М. Рильський свого часу висловився на цю тему з гіркою іронією в записці до І. Крип'якевича (на якійсь спільній нараді чи конференції?), написаній у другій половині 1950-х рр.: «Іване Петровичу! Ви знаєте, що я скажу. Все-таки – не для промов – цікаво, що націоналіст Куліш був одним з тих істориків, які доводили історичну зумовленість воз'єднання України з Росією (Москвою). Не тільки «История воссоединения», а – і “Чорна рада”»¹³.

* * *

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України на сьогоднішній день зберігаються авторські чернетки семи томів 2-го видання «Истории воссоединения Руси», опрацьовані П. Кулішем (загалом 59 розділів)¹⁴, а також їхні копії – лише шести томів (42 розділи), – здійснені, ймовірно, під час підготовки І. Каманіним видання до друку (у цих копіях поряд з деякими посиланнями є бібліографічні нотатки упорядників)¹⁵. Переписані тт. IV–VI авторської редакції «Истории воссоединения Руси» у планах видавців початку ХХ ст. було об'єднано у т. IV. Вартий уваги також і той факт, що авторські чернетки перших томів були переписані начисто самим П. Кулішем як остаточний варіант, що мав іти до друку, причому між цими списками є відмінності. Однак це стосується лише першого і другого томів¹⁶.

¹³ Домашній архів І. П. Крип'якевича. – Папка № 263: Листування на «Н–С». – Зв'язка листів на «Р» (аркуші без пагінації).

¹⁴ Оригінали П. Куліша див.: ІР НБУВ. – № І. – Од. зб. 28460. – Т. 1 (глави I–VII). – 312 арк.; Од. зб. 28467. – Т. 2 (глави VIII–XVI). – 289 арк.; Од. зб. 28462. – Т. 3 (глави XVII–XXVII); Од. зб. 28461. – Т. 4 (глави XXVIII–XXXII). – 150 арк.; Од. зб. 28463. – Т. 5 (глави XXXIII–XXXVIII). – 170 арк.; Од. зб. 28464. – Т. 6 (глави XXXIX–XLIII). – 111 арк.; Од. зб. 28466. – Т. 7 (глави XLIV–LIX). – 340 арк.

¹⁵ Копії початку ХХ ст. див.: Там само. – № І. – Од. зб. 28459. – Т. 1 (зошити I–VIII); Т. 2 (зошити IX–XVII); Т. 3 (зошити XVIII–XXVII). – 1351 арк. (у 3-х томах); Од. зб. 33897. – Т. 4 (глави XXVIII–XLII). – 864 арк.

¹⁶ Див. чернетки П. Куліша – початкові варіанти т. 1–2 перед тим, як вони були переписані автором начисто: Там само. – № І. – Од. зб. 28472. – Т. 1. – 270 арк.; Од. зб. 28468. – Т. 2.

П. Куліш не тільки дописував або виправляв видану в 1870-х роках версію тритомника, а й робив у рукописний текст вставки з «Отпадения Малороссии от Польши». Його чернетки-рукописи змішані з текстами, які автор вирізав і вклеював з друкованих уже «Истории воссоединения...» і «Отпадения Малороссии...», доповнених авторськими правками. Усе це комбінувалося в єдиний суцільний матеріал. І якщо у перших томах переважає новий текст, писаний П. Кулішем для другого видання, а вклейки з друків зустрічаються відносно рідко, то в останніх двох томах за основу майже повністю взято «Отпадение Малороссии от Польши» (т. III, хоч подекуди зі вставками з т. II).

Сьогодні на «Историю воссоединения Руси» можна дивитися лише як на важливу пам'ятку української історіографії, що мала великий вплив на історичну науку і на формування суспільно-політичної думки. Сам П. Куліш, непересічна особистість української культури XIX ст., є одним з найконтroversійніших діячів того часу. Його внесок в українську культуру ще й досі належно не оцінений, і тому на часі видання цього твору з рукописів так, як це задумував сам автор наприкінці свого життя. Така праця, звичайно, мала б супроводжуватися відповідними коментарями не лише істориків тієї епохи, яку досліджував П. Куліш, але і його біографів.